

Dergiabant

2023, 11(1): 84-100, doi: 10.33931/dergiabant.1257005

Kur'ân Metnine İlave İddiası: Kur'ân Meâlî ve Yorumu Adlı Meâl Örneği

The Allegation of Addition to the Text of the Qur'ân: The Case of the Work Titled *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*

Mahmut KAYIŞ¹

Geliş Tarihi (Received): 27.02.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 28.04.2023

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2023

Öz: Kur'ân-Kerîm, bütün insanlığın hidâyeti için gönderilmiş Arapça bir kitaptır. Onun evrensel mesajının dili Arapça olmayan toplumlar tarafından da anlaşılması gerekmektedir. Bu amaca matuf olarak ülkemizde Kur'ân çevirileri yapılmakta ve bunların sayısı günden güne artmaktadır. Bazı çeviriler, üzerinde ciddiyetle durulması gereken problemlerle meâl dünyasına katılmaktadır. Bu çalışmada, Aydın Sevin'in "Kur'ân Meâlî ve Yorumu" adlı eserinde dile getirdiği "Kur'ân metnine ilavelerin yapıldığı iddiası" incelenmiştir. İlgili eserde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra bir kısım sahâbînin ibadet ve muamelâta ilgili bazı âyetleri Kur'ân'a ekledikleri savunulmaktadır. Çalışmamızda önce Kur'ân metnine müdahale edildiğine yönelik tarihsel süreçte ortaya çıkan şâz görüşler, genel manada incelenmiştir. Ardından ilgili meâlde bu hususta ileri sürülen argümanlar, Kur'ân metninin ortaya koyduğu mana, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamaları ve tarihsel veriler bağlamında mukayeseli olarak analiz edilmiştir. Bu çalışmayla Kur'ân'ın korunmuşluğuna halel getiren bahse konu iddiaların ilmi değerinin ortaya konulması amaçlanmış olup bunların meâl kültürümüzde ve toplumun Kur'ân algısında meydana getirebileceği olumsuz etkinin azaltılması da hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Meâl, Âyet, Tahrif.

&

Abstract: The Holy Qur'ân is revealed in Arabic as a book sent for the guidance of all humanity. It is necessary for its universal message also to be understood by people whose native language is not Arabic. In order to achieve this goal, Qur'ân translations are produced in our country and their number is increasing day by day. Some of these take their place in the realm of translations as having problems that need to be seriously addressed. In this study, "the claim that there are additions to the text of the Qur'ân" expressed by Aydın Sevin in his work "Kur'ân Meâlî ve Yorumu" is analysed. In the relevant work, it is argued that after the death of the Prophet Muhammad (saw), some of the Companions added some verses related to worship and practices to the Qur'ân. In our study, firstly, the shâhdhdh views that have emerged in the course of history regarding the alteration of the text of the Qur'ân are analysed in a broad sense. Then, the arguments put forward in the related translation are analysed comparatively in the context of the authentic meaning of the Qur'ânic text, the practices of the Prophet (saw) and historical data. This study aims to determine the scientific value of the aforementioned arguments that prejudice the protected nature of the Qur'ân and also to reduce the negative impact of these arguments that they may have on our Qur'ânic translation culture and society's perception of the Qur'ân.

Keywords: Tafsîr, Qur'ân, Translation, Verse, Distortion.

Atıf/Cite as: Kayış, Mahmut. "Kur'ân Metnine İlave İddiası: Kur'ân Meâlî ve Yorumu Adlı Meâl Örneği". *Dergiabant* 11/1 (Mayıs 2023), 84-100. doi: 10.33931/dergiabant.1257005

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Doktora Öğrencisi., Mahmut Kayış, Diyanet İşleri Başkanlığı, mahmut.kayis@diyanet.gov.tr.

1. Giriş

Ana dili Arapça olmayan toplumların Kur'an'ın manalarını anlayıp uygulamasında meâller önemli bir yere sahiptir. Buna bağlı olarak Türkiye'deki meâllerin sayısı, günden güne artış göstermektedir. Meâl geleneğimizi ve problemlerini değerlendirmek üzere tertip edilen "Kur'an Meâlleri Sempozyumu"nda meâl ve çevirilerin gerekliliğine vurgu yapılmış ve çevirilerin daha iyi bir seviyeye getirilebilmesi için tavsiye kararlar alınmıştır.² Bu bağlamda meâllerde görülen aşırı yorumların ve problemlerin ilmi kriterler muvacesinde değerlendirilmesi, hata ve eksikliklerinin ortaya konulması ülkemizdeki meâl geleneğine katkı sunacaktır. Bu sebeptendir ki, araştırmacılar Türkiye'de yayınlanan meâllere ve problemlerine yönelik azımsanmayacak sayıda ilmi çalışma ortaya koymuştur. Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu konuda iki yüz altmışa yakın akademik bildiri ve makale yayınlanmıştır. Ayrıca araştırmacıların Kur'an çevirilerindeki problemleri inceleme noktasında Türkçe meâllerle sınırlı kalmadıkları da görülmektedir. Bu minvalde İngilizce yayınlanan meâllerdeki sorunlara yoğunlaşan araştırmalar dikkat çekmektedir.³ Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkçe dışında yayınlanan meâlleri değerlendiren on altı tane akademik makale mevcuttur.⁴

Türkiye'deki Kur'an çevirileri incelendiğinde, ön kabul ve yargıların bazı meâllerde çeviriye yansıtıldığı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda öznel yargıların⁵ ve ideolojik kaygıların⁶ meâllerde ortaya çıkardığı problemlere dikkat çeken bazı ilmi çalışmaların yapılmış olduğu görülmektedir. Ancak şartlarına riayet edilmeyen ve ön yargıların yönlendirdiği her bir meâl yazımının, yeni problemlerin zuhur etmesine sebebiyet verdiğini belirtmek gerekir. Bir meâlin, yazarının öznelliğinden ve yorumundan izler taşınmasıyla ön kabullerinin ve ideolojik kaygılarının meâl ve yoruma yön vermesi arasında geniş bir mesafenin olduğu muhakkaktır. Zira müellifin öznel kaygılarının yönlendirdiği bir meâl yazım anlayışı, meseleyi Kur'an çevirisi olmaktan çıkarıp ön kabullerin ispat edilmeye çalışıldığı bir eser telifi hüviyetine büründürülebilmektedir. Bu durum, Kur'an mesajının topluma yanlış aksettirilmesine ve insanların yanlış yönlendirilmesine sebebiyet vermektedir. Ayrıca ana dili Arapça olmayan Müslümanların Kur'an-ı Kerim'in içeriğinden haberdar olup mana ve maksatlarını daha iyi kavraması amacıyla başlayan meâl yazım süreci, aksi bir istikamete yönelmekte, meâller "Kur'an'la okuyucu arasına giren bir perde hüviyetine"⁷ bürünmektedir.⁸

Bu çalışmada, Aydın Sevin tarafından telif edilen "Kur'an Meâlî ve Yorumu" adlı eserde dile getirilen Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Kur'an'ın metnine ilave yapılmış olduğuna yönelik iddialar ele alınmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser üzerinde herhangi bir ilmi çalışma yapılmamıştır. Bu meâlin seçilmesinde, ileri sürülen iddiaların büyüklüğü etkili olduğu kadar müellifin kendisini bir inanç önderi olarak tavsif etmesi⁹ de müessir olmuştur. Kendisini kanaat önderi olarak tanımlamasına bağlı olarak, toplumun belli bir kesimini etkileyebilecek bir konumda olan yazarın Kur'an'a sonradan eklemeler yapıldığı fikrini meâl yoluyla topluma sunması, okuyucunun Kur'an algısını olumsuz yönde etkileyecektir. Bu menfi etkinin en önemlisi, Kur'an'ın korunmuşluğu hususunda insanların zihninde şüpheler meydana gelmesidir.

² Ömer Dumlu, "Kapanış Değerlendirmesi", *Kur'an Meâlleri Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 2/499-502.

³ Abdülcelil Bilgin, "Hakikat ve Mecaz Bağlamında İngilizce Meâllerle İlgili Analitik Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2010), 122-130.

⁴ Bu veriler, İsam ve Dergipark'ta yüklü bulunan yayınlar incelenerek oluşturulmuştur.

⁵ Abdülkadir Erkut, "Kur'an İslâmî Anlayışının Yansıması Olarak 'Son Davet Kuran' Adlı Meâl Üzerine Bir İnceleme", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5 (2022), 535-555.

⁶ Bayram Köseoğlu, "Kur'an Meâlînde İdeolojik Yaklaşım: Bir Örnek İncelemesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/1 (2021), 31-41.

⁷ Mesut Kaya, "Kur'an Meâllerinde Şaz Yorumların Varlığı ve Öznellik Problemi -Mustafa Öztürk'ün Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri'si Örneği-", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2019), 469.

⁸ Fatih Kanca, "Kur'an'ın Bazı Odak Kavramlarının Meâllere Yansıtılma Sorunu 'Anlamak İçin Türkçe Kur'an (Meâl) Adlı Çalışma Örneğinde", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (2022), 33.

⁹ Aydın Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu* (İstanbul: Can yayınları, 2014), 9.

Araştırmamızın oluşturulmasında doküman analiz yöntemi takip edilmiştir. Bu minvalde ilgili meâl baştan sona okunmuş, âyetlere verilen manalar ve yapılan yorumlar; Kur'ân'ın ifade ettiği mana, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamaları ve tarihsel veriler bağlamında analiz edilmiştir. Bunun neticesinde eserde başta namaz, oruç ve hac olmak üzere ibadât ve muamelâtla ilgili pek çok âyetin Kur'ân'a sonradan ilave edildiğinin ileri sürüldüğü görülmüştür. Bununla birlikte ileri sürülen argümanları destekleyici mahiyette İslâm ilim geleneğinden herhangi bir kaynak verme cihetine gidilmediği müşahede edilmiştir. Bu çalışmayla ilgili eserde ileri sürülen Kur'ân metnine ilave iddialarının tahlil edilmesi ve ilmi değerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra bahse konu iddiaların meâl kültürümüzde ve toplumun Kur'ân algısında oluşturacağı olumsuz etkinin ortadan kaldırılmasına yönelik mütevazi bir katkının sunulması da hedeflenmiştir.

Kur'ân'ın korunmuşluğuna yönelik eserde ileri sürülen iddia ve yorumları tahlil etmeye geçmeden evvel, tarihsel süreçte ortaya atılan ve Kur'ân'ın korunmuşluğuna halel getirici mahiyete sahip bazı şâz görüşlere kısaca değinmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz.

2. Kur'ân Metnine Müdahale Edildiğine Yönelik İddiaların Kısa Tarihçesi

Allah (c.c.) tarafından Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilmesinden sonra Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanlarca hem yazım hem de hıfz yönüyle tevatüren günümüze kadar ulaştırılmıştır. Ayrıca Allah (c.c.), Kur'ân'ı koruyacağını beyan ederek “*Şüphesiz o zikri (Kur'ân'ı) Biz indirdik Biz! Onun koruyucusu da elbette biziz.*”¹⁰ buyurmuştur. Bazı kaynaklarda zikredilen şâz görüş ve rivâyetler hariç tutulacak olursa geçmişten günümüze İslâm ümmeti, Kur'ân metninin hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze geldiği konusunda fikir birliği (hem Şîî alimler hem Sünnî alimler) içerisinde dir.¹¹ Kur'ân metninde değişiklik yapıldığına dair görüşlerin bir kısım örnekleri, bazı Şîî kaynaklarda yer almaktadır. Bu kaynaklarda Kur'ân'dan birtakım âyetlerin çıkarıldığına dair bazı bilgiler bulunmaktadır.¹² Bu iddiaları dile getirenlerin çoğunluğunun ahbârî ekole mensup olması dikkat çekmektedir.¹³

Şîî kaynaklarda geçen Kur'ân metnine müdahale edildiği iddialarını inceleyen araştırmacılar, meseleyi iki dönem halinde ele almayı tercih etmektedir. İlk dönemde bu zayıf rivâyetler, bazı kaynaklarda nakledilmiştir. Ancak hicri dördüncü asırdan itibaren bu rivâyet ve görüşler, ya kitaplara alınmamış ya da eserlerde bunlara yer verildiği zaman ilgili rivâyetlerin tevil edilmesi yolu tercih edilmiştir.¹⁴

Şia'da, Kur'ân metnine müdahale edildiğine yönelik rivâyetleri ilk reddeden Şîî alimin Şeyh Sâduk olarak bilinen İbn Babeveyh el-Kummî (ö. 381/991) olduğu ifade edilmektedir. O'nun “Şia inancına göre Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirdiği ve iki kapak arasında toplanan Kur'ân bundan ibarettir. Ne fazla ne de eksiktir. Kim bize 'bunlardan daha fazla olduğunu söylediğimizi' nispet ederse o yalancıdır.”¹⁵ dediği nakledilmektedir. Şeyh Sâduk'un öğrencisi Şeyh Müfid (ö. 413/1022) “Şia'nın ileri gelenlerinden bir grubun Kur'ân-ı Kerîm'den sûre, âyet hatta bir kelimenin dahi çıkarılmadığını” söylediklerini aktarmaktadır. Ayrıca Şeyh Müfid, kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Onun öğrencisi Muhammed b. Hasan et-Tûsî (ö. 460/1068) de tefsirinde “Kur'ân'da fazlalık ve eksiklik

¹⁰ el-Hicr 15/9.

¹¹ Abdülkerim Seber, “Muasır Şîî Alimlerin Kur'ân'da Tahrif İddialarına Bakışı: Şîî Kur'ân Tarihleri Çerçevesinde Bazı tespitler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012), 767.

¹² Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Seyyid Ahmet Bakır (Müessesetü'l-İmam el-Mehdî, 1435), 1/30; Muhammed b. Ya'kûb el-Kuleynî, *el-Kâfi*, thk. Ali Ekber el-Çaffarî (Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 1428), 2/349.

¹³ Mehmet Nur Akdoğan, *Şîî Kaynaklara Göre Hz. Ömer* (Ankara: Araştırma, 2017), 192.

¹⁴ Musa Kâzım Yılmaz, “Şia'nın Kur'ân İlimleriyle İlgili Görüşleri”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîîlik Sempozyumu* (İstanbul: İlmi Neşriyat İç ve Dış Ticaret A.Ş., 1993), 175.

¹⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Babeveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, *el-İ'tikâdât* (Kum: el-Mu'temerü'l-Âlemî li Elfiyeti'ş-Şeyh el-Müfid, 1413), 84; Sabuhi Şahavatov, “İmâmiyye Şiası'nın Kur'ân'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı”, *Usûl* 22 (2014), 56.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1983), 92.

olduğunu söylemenin yanlış olacağını belirtmekte ve Kur'an metnine yönelik tahrif iddialarını reddetmektedir.¹⁷

Şîî İmamiyye'nin önde gelen bilginlerinden olan Emînüddin et-Tabersî (ö. 548/1153) "Kur'an-ı Kerîm'de eksiklik veya fazlalık olduğuyula ilgili görüş ve rivâyetlerin batıl olduğunu belirtmekte, mezhepteki sahih görüşün Kur'an'da bir eksiklik veya fazlalık ya da değişme olmadığı yönünde olduğunu" ifade etmektedir.¹⁸ Son dönem Şîî bilginlerinden Hüseyin et-Tabatabâî (1904-1981) "Bugün elimizde bulunan Kur'an-ı Kerîm'in herhangi bir ekleme veya çıkarmaya uğramadığını, nesilden nesile Müslümanlarca aktarılmış olduğunu ve Allah tarafından tahrife karşı korunduğunu belirtmektedir."¹⁹

Günümüz Şîî araştırmacıları da Kur'an'ın korunmuş olduğunu vurgulamakta aksine yönelik iddiaları reddetmektedir. Iraklı Şîîlerin önemli önderlerinden olan Ebü'l-Kâsım el-Hûî (1899-1992) Kur'an'a daha sonra ilaveler yapıldığı iddiasının ittifakla batıl olduğunu belirtmektedir.²⁰ Sonuç olarak Şîî kaynaklarda geçen Kur'an metnine yönelik müdahâle iddialarının İmâmiyye'nin içinde kabul görmediğini söylemek mümkündür.²¹

Kur'an'ın korunmuş olmadığı ve mevsukiyetinin şüpheli olduğuna yönelik iddiaları dillendiren bir başka grup da 19. yüzyıldan itibaren müsteşrikler olmuştur.²² Nerdeyse bütün oryantalistler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Yüce Allah'tan almış olduğu vahiyleri kendisi yazmadığı gibi bir başkasına yazdırarak da kayıt altına almadığını iddia etmektedirler. Onlara göre bazı sahabîler, kendi inisiyatifleriyle Hz. Peygamber'den (s.a.v.) duyduklarını yazmışlar ve kendi mushaflarını meydana getirmişlerdir.²³ Bunun neticesinde Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra sahabenin elinde birbirinden farklı Mushaflar oluşmuştur.²⁴ Ayrıca müsteşrikler, yedi harf ve kıraatler üzerinde durmakta ve bu iki olguyu Kur'an metninin değişikliğe uğradığının delili olarak sunmaktadırlar.²⁵

Bunun yanı sıra müsteşrikler içerisinde İslam ve Kur'an'ın kaynağının Sâbîlik olduğunu iddia eden Clair Tisdall'ın görüşleri de dikkat çekmektedir. Tisdall'ın iddialarını Ebü'l-Fidâ tarafından²⁶ Ebu İsa el-Mağribî'ye nispet edilerek verilen bazı bilgilere²⁷ dayandırdığı görülmektedir.²⁸ Burada Tisdall'a vurgu yapmamızın sebebi, çalışmamıza konu olan meâl yazarının da çoğu zaman bu bilgilere dayanarak Hz. Peygamber'den sonra Kur'an metnine ilave yapıldığı iddiasında bulunmasıdır.

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/2-3; Şahavatov, "İmâmiyye Şiası'nın Kur'an'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı", 56.

¹⁸ Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân li-'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Ulûm, 1426/2005), 1/14-15.

¹⁹ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Kur'ân fi'l-İslâm*, çev. Ahmet Erdinç (İstanbul: Bir Yayınları, 1988), 135.

²⁰ Yılmaz, "Şia'nın Kur'an İlimleriyle İlgili Görüşleri", 181.

²¹ Seber, "Muasır Şîî Alimlerin Kur'an'da Tahrif İddialarına Bakışı: Şîî Kur'an Tarihleri Çerçevesinde Bazı tespitler", 788; Şahavatov, "İmâmiyye Şiası'nın Kur'an'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı", 60.

²² Bilal Gökkır, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 10.

²³ Hafsa Nasreen, "Oryantalistlerin Kur'an Üzerine İddiaları", çev. Ozat Shamshiyev, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2013), 110.

²⁴ Gökkır, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", 17.

²⁵ Abdurrahman Çetin, "Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife* 3 (2002), 78.

²⁶ el-Melikü'l-Müeyyed İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (el-Matbaatül-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ts.), 1/81-82.

²⁷ "Sâbîilerin bazı ibadetleri vardır. Yedi vakit namazları vardır, beş vakti Müslümanların namazına benzer. Altıncısı kuşluk, yedincisi de gecenin tam altıncı saatinde yerine getirilir. Namazlarındaki niyet ve bir de başka bir şey karıştırılmaması yönünden Müslümanlarınkine benzer. Rükûsuz ve secdesiz cenaze namazları vardır. Otuz veya yirmi dokuz gün oruç da tutarlar. Oruca başlayıp bitirmelerinde hilale riâyet etmektedirler. Hamse-i mütehayyire (beş şaşkın) denilen yıldızların şerefli evlerine inişlerinde bir takım bayramları vardır... Kâbe'ye saygı göstermektedirler. Harran'da bir yere haccederler ve Mısır pramitlerine de hürmet ederler. Güneşin şeref burcuna giriş gününe hürmet ederler."

²⁸ W. St. Clair Tisdall, *The Original Sources Of The Qur'an* (London, 1905), 14.

3. Kur'ân Meâlî ve Yorumu Adlı Meâlde Kur'ân Metnine İlave İddiası

Araştırmaya konu olan meâlde, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Kur'ân'a ilaveler yapıp lafzen tahrif edildiğine dair görüşler ileri sürülmektedir. İbadetlerle ilgili âyetlerin eklenmiş olduğu ileri sürülürken iddialar, "Sâbiîlik" ve "Câhiliye" inançları ile temellendirilmeye çalışılmaktadır.²⁹ Bu sebeple meâl yazarının argümanlarını tahlil etmeye geçmeden evvel, Sâbiîlik kavramıyla ilgili kısa bir bilgi vermenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. Kur'ân-ı Kerîm'de de geçen³⁰ bu kavramın içerisine kimlerin dahil olduğu konusunda İslâm alimleri, bazen birbiriyle çelişen farklı izahlar yapmışlardır. Sâbiî kelimesi, bazen sözlük anlamı temelinde kullanılmakta "bulunduğu dinden dönen herkes" bu isimle vasıflandırılmaktadır. Öyle ki müşrikler yeni Müslüman olanları Sâbiî olarak adlandırmaktaydı. Ancak Sâbiî kelimesi çoğunlukla bir grubu ifade edecek şekilde izah edilmektedir. Bu bağlamda Sâbiîlerin; "dinleri olmayan bir topluluk", "Ehl-i kitaptan bir taife", "Yahudi ve Mecusiler arasında bir grup", "bir kabile" ve "dinlerden bir din" olabileceği yönünde farklı açıklamalar yapılmıştır.³¹

Günümüzde Sâbiîlik konusunda yapılan çalışmalarda İslâm alimlerinin Sâbiîlerin kim olduğu hususundaki açıklamaları iki dönem halinde ele alınmakta ve ilk dönem İslâm alimlerinin Sâbiîlerle ilgili verdikleri bilgilerin üç noktada yoğunlaştığı ifade edilmektedir. Bunlardan ilki Sâbiîlerin yaşadığı yer olarak Irak'a vurgu yapılmasıdır. İkincisi ise çoğunlukla Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusilik arasında bir dinsel yapıya sahip olduklarının düşünülmesidir. Üçüncü olarak da meleklerle yaptıkları ta'zime dikkat çekilmesidir. Ayrıca ilk dönem İslâm alimlerinin verdikleri bilgilerin günümüzde Güney Mezopotamya'da yaşayan ve komşularınca Sâbiîler olarak adlandırılan Mandenler'le uyduğu belirtilmektedir.³²

Abbasi Halifesi Me'mun'dan sonra eser veren alimlerin kitaplarında ise Harranlıların (Keldaniler) da Sâbiîlik kavramı içine dahil edildiği görülmektedir. Bu sebeple bazı eserlerde iki grup Sâbiîlikten bahsedilmektedir. "Bu dönemde İslâm âlimleri, Harranlı Sâbiîler olarak adlandırılan Harrânîlerle Irak'ta yaşayan gerçek Sâbiîler'in arasındaki farka dikkat çekseler de eserlerinde Sâbiîlik başlığı altında genelde Harranlılar'ın dinî geleneklerini tanıtmışlardır."³³ Ayrıca İbn-i Hazm gibi bazı İslâm alimlerinin bütün putperestleri Sâbiîliğin içine dahil etmesiyle Sâbiîlik kavramı bazı eserlerde putperestlikle eş anlamda kullanılır hale gelmiştir.³⁴ Bu sebeple kavram, özeldir Mandenler'i, daha geniş manasıyla Keldânileri (Harranlı Sâbiîler) ve en geniş manasıyla bütün putperestleri içine alçak şekilde kullanılabilir. Meâl yazarının da araştırmaya konu olan eserinde, kendi düşüncesini hangi kapsam destekleyecekse Sâbiîliği o bağlamda kullandığı görülmektedir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak meâlde, "Arapların Hz. Muhammed'ten önce Sâbiî dinine (putperest) bağlı"³⁵ oldukları ve "Hz. Muhammed dünyaya gelmeden yıllar öncesinde kabileler halinde göç yoluyla Mekke ve çevresine yerleştikleri"³⁶ belirtilmektedir. Bu yorumla yazarın Huzzâlîler'in Mekke'ye gelip orada yönetimi ele geçirmesini kastettiği düşünülmektedir.³⁷

Meâlde, Kur'ân'a ekleme yapanların putperestlikten kurtulup Müslüman olmayan/olamayan sahâbîler olduğu belirtilmektedir. Bu iddiaya göre, Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekke halkını "Hakk'ın hakikat dinine çağırmış, ancak Araplar ve diğer halk kitleleri babalarından ve dedelerinden, görmüş oldukları

²⁹ Aydın Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu* (İstanbul: Can Yayınları, 2014), 411.

³⁰ el-Bakara 2/62; el-Mâide 5/69; el-Hac 22/17.

³¹ Ebu Cafer Muhammed bin Cerîr b. Yezid el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dârü Hicr, 1422-2001), 34-37.

³² Şinasi Gündüz, *İslam ve Sâbiîlik* (İstanbul: Hikav Yayınları, 2018), 44-45.

³³ Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/343.

³⁴ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîle ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (Mektebetü'l-İslâmî'l-Alemiyye, ts.), 1/35-37.

³⁵ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 10, 16.

³⁶ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 10.

³⁷ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, ts.), 1/90.

inançlarını (Sâbiîlik) bir türlü terk etmemişlerdir.”³⁸ O'nun vefatından sonra da “din, Sâbiî inancına bağlı olanların eline geçmiş onlar da ilk atalarının dinine dönebilmek için önce Kur'an'ı ortadan kaldırıp yok etmişlerdir.”³⁹ Bu durumun ana sorumluları ise ilk üç halifedir. Zira “ilk üç halifenin inanç ve görüşüne uymayan bütün âyetler ya Kur'an'dan çıkartılmış veya kelime oyunları ile anlamları bozulmuştur... Yezit kelimesi birçok yerde tezit olarak yazılıp anlamı yok edilmiştir.”⁴⁰ Sonuç olarak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatının ardından Kur'an'a varis olanlar,⁴¹ “Kur'an'ı yok ederek kendi görüş ve inançlarına göre yeniden düzenlemişlerdir.”⁴² Ayrıca yazar bazen Hz. Muhammed'in (s.a.v.) veya Hz. Ali'nin (r.a.) yazdığı Kur'an nüshalarının gizlendiğini iddia etmektedir.⁴³

Yazar, iddialarıyla sahâbenin çoğunluğunun Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iman etmediğini ileri sürmektedir.⁴⁴ Ancak bu konuda herhangi bir delil de getirmemektedir. Ayrıca kişinin bu argümanları ileri sürülebilmesi için bazı soruların cevaplandırılması gerekmektedir. Örneğin Hz. Ebû Bekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) gibi sahabîler, neden İslâm'ın ilk yıllarında Müslüman olup İslâm'ın doğuşundan itibaren yıllarca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en yakınında durarak sıkıntı çekmişlerdir. Bu kişiler, İslâm'ın ilk yıllarında eski inançları üzerinde yaşamaya devam ederek rahat bir yaşam sürebilirlerdi.

Meâlde, Kur'an'a ilave edildiği ileri sürülen âyetlerin kahir ekseriyeti ibadet ve muâmelâtla ilgilidir. Bu sebeple önce ibadet âyetlerine yönelik ortaya atılan ilave iddialarına ve bunların tahliline yer vereceğiz, ardından ise diğer sûre ve âyetlere yönelik ilave iddialarını değerlendireceğiz.

3.1. İbadet Âyetlerinin İlave Edildiği İddiası

Ülkemizde son yıllarda yayınlanan bazı meâllerde, ibadetlere yönelik aşırı yorumlar dikkat çekmektedir.⁴⁵ Çalışmamıza konu olan meâlin yazarı da bu minvalde hareket etmekte ve Kur'an'ın sarih bir biçimde emrettiği namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin Sâbiî dininin ibadet şekli olduğunu ve İslâm'la alakasının bulunmadığını belirtmektedir. Onun nazarında Müslümanların (Sünni) “kıldıkları namaz, tuttıkları oruç ve gittikleri hac, ilk atalarının bağlı olduğu Sâbiî dinin ibadet şeklidir.”⁴⁶ Bu sebeple, Sâbiî dininden gelen bu ibadetleri konu edinen âyetler, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Kur'an'a ilave edilmiş olmalıdır. Yazar, burada Sâbiîliğin hangi anlamını kastettiğini açık bir şekilde ifade etmemekle beraber tarihsel süreçte kavramın kapsam alanına giren bütün manaları, duruma göre kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda yazar, namaz ibadetinin Sâbiîlikle alakasını ve onların ibadetleriyle benzerliğini kurmaktan geri durmamaktadır.

3.1.1. Namazla İlgili Âyetlerin İlave Edildiği İddiası

Kur'an-ı Kerîm'de pek çok yerde namazın eksiksiz kılınması emredilmiş,⁴⁷ bu ibadeti yerine getirenler övülmüş,⁴⁸ namaza gereken önemi vermeyip terk edenler ise münafık⁴⁹ olarak nitelendirilerek

³⁸ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 10.

³⁹ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 543.

⁴⁰ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 505, 237, 166, 282, 650, 663.

⁴¹ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 500.

⁴² Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 663.

⁴³ “Keşke Kur'an adlı kitabımız Hz. Muhammed döneminde geldiği ve yazıldığı gibi günümüze erişmiş olsaydı. O gün yazılmış Kur'an nüshaları vardır. Ne çare ki cahiliye Arap zihniyetine bağlı olanlar, onu gizleyerek inkar etmektedirler.” bk. Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 439. “İsrar ediyorum ve yalvarıyorum, eğer sizde zerre kadar Allah sevgisi ve Hz Muhammed ve İslâm dinine bağlılığınız var ise bu dinin gerçek sahibi olan Hz. Ali'ye ait olan Kur'an'ı gizlemeyin, çıkarın.” bk. Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 379.

⁴⁴ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 533.

⁴⁵ Cahit Karaalp, “Son Dönem Meâllerinde Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması Çabaları: Tahlil ve Tenkit”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2019), 61.

⁴⁶ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 56, 367.

⁴⁷ el-Bakara 2/110, 277; el-Mâide 5/55; el-Enfâl 8/3.

⁴⁸ el-En'âm 6/92; el-Mü'minûn 23/9; el-Meâric 70/22-35.

cezalandırılacakları belirtilmiştir.⁵⁰ Ancak ilgili meâlde namaz ibadetini emreden âyetlerin Kur'ân'a Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra eklendiği savunulmaktadır: "Namaz, Adem'in oğlu Sat veya Sab tarafından uygulanan bir inanç şeklidir. Yalanlar uydurarak, sonradan Kur'ân'a ilave ettikleri bazı sözlerle Allah ve Resulü Muhammed'in diniymiş gibi göstermek ise, bir Yezit kâfirliğidir."⁵¹ Meâlde dile getirilen bir başka yorumda ise namaz ibadetinin putperest Sâbiî inancından geldiği ileri sürülmekte ve onların da vakit namazları olduğundan bahsedilmektedir. "Sâbiîlerin yedi vakit namazları vardır ki bunun beş vakti, günümüzde kılınan namazların birebir aynı saatine denk düşmektedir. Altıncısı kuşluk vakti namazıdır ki, günümüzde bayram namazlarının kılındığı saate denk düşmektedir. Yedincisi (gecenin) dörtte üçü geçince kılınır."⁵² Burada Sâbiîlere nispet edilen namaz, meâlin başka yerlerinde puta tapan Câhiliye Araplarına⁵³ izafe edilebilmektedir: "Hz. Muhammed dünyaya gelmeden asırlar öncesinde puta tapanlar beş vakit namaz kılıyorlardı. Beş vakit namaz o yolculuk anından farz kılındı, diyen adamlar da Arap müşriklerinin yolundan gidenlerdir."⁵⁴ Zaten yazara göre Kur'ân'da da şekli olarak namaz kılınması emredilmemiş⁵⁵ olup "şekli olarak namaz kılanlar birer münafıktır."⁵⁶

Meâlde, Kur'ân'da geçen "salât" kelimesiyle ilgili de bazı iddialar ileri sürülmekte ve bu kelimenin sonradan Kur'ân'a ilave edildiği belirtilmektedir: "Tarih kitaplarından ve Kur'ân'dan edindiğimiz bilgiye göre siz bu salât kelimesini sonradan Kur'ân'a ilave etmişsiniz. Çünkü günümüzde kılınan beş vakit namaz İslâm dini bildirilmeden yüz yıllar öncesi, Sâbiî dinine bağlı olanların ibadet şekliydi."⁵⁷ Bununla birlikte meâlin bazı yerlerinde önceki söylenenlerin aksine salât kelimesinin anlamıyla ilgili bazı izahlarda bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinde "Ağlama ve yakarışlar, Kur'ân'ın değindiği salât sözcüğünün tam karşılığıdır."⁵⁸ denilmektedir. Başka bir yerde ise "Sadece iman ve itikat ile Allah'a sığınarak yapılacak olan duadır. Ateşte pişen bir aş gibi, coşarak, göz yaşı dökerek Allah'a sığınma haline Kur'ân diliyle salât denilmiştir."⁵⁹ açıklamasına yer verilmektedir.

Görüldüğü üzere namaz ibadetinin kaynağıyla ilgili meâlde birbirinden farklı yorumlar yapılmaktadır. Örneğin bir yerde namazın kaynağı Hz. Âdem'in oğlu gösterilirken başka bir yerde putperest Sâbiî inancına vurgu yapılmaktadır. Bazen de bunlarla yetinilmeyip namaz ibadetinin kaynağı İslâm'dan önceki puta tapanlar olarak düşünülmektedir. Ancak yazarın namazla ilgili ana iddiası, bu ibadetin önceki putperest toplumlarda var olduğu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu ibadeti yerine getirmediği ve onun ölümünden sonra da eski inançlarından kopamayanların bunu Kur'ân'a ilave ettikleridir. Yazar, bu düşüncesine o kadar güvenmektedir ki bazen âyetlerin Kur'ân'a ilave edilmiş olduğunu hissederek anlayabilmektedir.⁶⁰

Meâlde ileri sürülen namazın kaynağının Mekke müşrikler olduğu argümanını tahlil edecek olursak, İslâm öncesi Mekke toplumunda Hz. İbrâhim (a.s.) ve oğlu Hz. İsmail'in (a.s.) getirdiği ilâhî mesajların etkisiyle şekilleri değiştirilmiş olsa da bazı ibadet türlerinin sınırlı sayıda insanlar tarafından uygulandığı anlaşılmaktadır.⁶¹ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm, namaz ibadetinin ilâhî dinlerin hepsinde var olduğuna işaret

⁴⁹ en-Nisâ 4/142; et-Tevbe 9/54.

⁵⁰ Meryem 19/59.

⁵¹ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 635.

⁵² Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 13, 530, 821.

⁵³ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 429-430.

⁵⁴ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 233.

⁵⁵ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 161, 287, 819.

⁵⁶ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 819.

⁵⁷ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 431.

⁵⁸ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 274.

⁵⁹ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 539.

⁶⁰ "Yetmiş yedinci (en-Nisâ 4/77) âyette bazı ayak oyunlarının olduğunu hissediyorum. (Savaşmaktan) elinizi çekin, namazı kılın, zekatı verin, cümlesi Hz. Muhammed'e ait olmayıp O'nun dininden olmayanlar tarafından kullanılmıştır." bk. Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 669.

⁶¹ Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Fezâilü's-sahâbe" 132.

etmektedir.⁶² Öyle ki Meryem Süresi'nde Allah'ın lütufta bulunduğu peygamberler hatırlatıldıktan sonra onların ardından gelip namazı zayi eden nesillerden bahsedilmektedir.⁶³ Bunun yanı sıra Hz. İbrâhim'e (a.s.) Hz. Lût'a (a.s.) Hz. İshak'a (a.s.) ve Hz. Yakub'a (a.s.) da namazın emredildiği belirtilmektedir.⁶⁴ Bu sebeple İslâm öncesi Mekke toplumunda Hz. İbrâhim (a.s.) ve oğlu Hz. İsmail'in (a.s.) getirdiği ilâhî mesajların etkisiyle şekli ve vasfı değiştirilmiş olsa da salât (namaz) olarak isimlendirilen bir ibadetin⁶⁵ bulunması doğaldır. Ancak Kur'an'ın bize haber verdiklerinden anlaşılan, çoğunluk Câhiliye Araplarının şekli olarak yerine getirdikleri muayyen bir namaz kılmadıklarıdır. Çünkü âyet-i kerimede "Onların (müşrikler) salâtı ıslık çalmak ve alkışlamaktan ibarettir."⁶⁶ buyurulmaktadır. İbn Abbas'a göre ıslık çalmak ve el çırpma müşriklerin ibadet şekillerinden birisiydi.⁶⁷ Bu bilgiler, Câhiliye Araplarında günlük kılınan, belli rekat sayısı olan, rükusu ve secdesi bulunan bir namazın olmadığına işaret etmektedir.⁶⁸ Aslında müşriklerin bu şekildeki namazları ya da duaları, meâl yazarının "namaz" algısına daha yakındır. Zira, meâl yazarı namazı gönülden Allah'a yönelmek olarak telakki etmektedir.⁶⁹

Namazın kaynağının Sâbiiler olduğu iddiasına gelince, yazarın burada Harranlı Sâbiiler'e atıfta bulunduğu görülmektedir. Onların yedi vakit namazı olduğuna dair ilk bilgiler, kaynaklarda Ebu İsa el-Mağribî'ye nispet edilmektedir.⁷⁰ Bu hususta diğer kaynaklara baktığımızda, İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) ve Birûnî (ö. 453/1061) onların üç vakitte kıldıkları üç secdeli namazları olduğunu haber vermektedir.⁷¹ Meseleyi bugün gerçek Sâbiiler olarak kabul edilen "Mandenler" açısından irdelediğimizde ise onların Müslümanların kıldığı gibi rükusu ve secdesi olan bir namazın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Mandenlerin Kuzey yönüne dönerek yaptıkları günlük (üçü gündüz ikisi gece) dualarından bahsedilmektedir. Bu dualarını da Allah'a değil Işık Kralı'na yapmaktadırlar.⁷² Görüldüğü üzere Mekke müşriklerinin ve Sâbiî grupların namaz olarak isimlendirdikleri ibadetleri, içerik bakımından değil isim bakımından Kur'an'ın emrettiği ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamasını gösterdiği namaza benzemektedir. Ayrıca geçmiş milletlerde farklı şekillerde bir namaz ibadetinin varlığından kaynaklarda bahsedilmesi, Kur'an'ın önceki Peygamberlerle ilgili vermiş olduğu haberlerin tasdik ve teyidinden ibarettir.

Meâl yazarı, namaz âyetlerinin Kur'an'a ilave edildiğini ispat bağlamında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namaz kılmadığını iddia etmektedir. Ancak tarihsel veriler, onun hem Mekke⁷³ döneminde hem de Medine döneminde namaz kıldığını ve kendisine inananlara namaz kıldırıldığını göstermektedir.⁷⁴ Ayrıca hadis kitaplarındaki namaz bahisleri, onun namaz ibadetini nasıl yerine getirdiğine yönelik bilgilerle doludur. Bunun yanı sıra sahâbeden günümüze bütün Müslümanlar, onun şekli olarak namaz kıldığı ve kıldırıldığı konusunda icma etmiştir. Sonuç olarak Allah resulünün namaz kıldığını dair bilgilerin hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde kesin oluşu, namaz âyetlerinin ondan sonra Kur'an'a ilave edildiğine yönelik iddiayı apaçık bir şekilde geçersiz kılmaktadır.

⁶² el-Bakara 2/83; Âl-i İmrân 3/39; el-En'âm 6/162; İbrâhim 14/40; Meryem 19/31,55; el-Enbiyâ 21/73; Lokmân 31/17.

⁶³ Meryem 19/59.

⁶⁴ el-Enbiyâ 21/73.

⁶⁵ Müslim, "Fezâilü's-sahâbe" 132.

⁶⁶ el-Enfâl 8/35.

⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/62.

⁶⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Dârü's-Sâkî, 1422/2001), 11/337.

⁶⁹ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 539.

⁷⁰ Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, 1/81.

⁷¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazan (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417/1997), 387; Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye* (Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, 2007), 244-245.

⁷² Şinasi Gündüz, "Sâbiilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 489.

⁷³ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühre b. Nasr (Dârü Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Salât", 1; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 1-3; Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hiyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Kahire: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955), 1/243-244.

⁷⁴ Buhârî, "Ezân", 74; Müslim, "Salât", 122; İbn İshâk, *es-Sîret*, 1/606.

3.1.2. Oruçla İlgili Âyetlerin İlave Edildiği İddiası

İslâm'ın beş temel esasından birisi olan oruç ibadeti, önceki ümmetlere farz kılındığı gibi Müslümanlara da farz kılınmıştır. Bunun neticesi olarak Ramazan ayına ulaşan Müslümanların bu ayı oruçla geçirmeleri emredilmiştir.⁷⁵ Ancak meâl yazarı, oruç tutmayı emreden âyetlerin Kur'an-ı Kerim'e Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra ilave edildiğini iddia etmekte ve şunları söylemektedir: "Ramazan orucuyla ilgili bu âyetlerin (Bakara 183-185) sonradan Kur'an'a eklendiğine zerre kadar şüphem yoktur. Ramazan orucu Sâbiî dinin şartlarından bir şarttır."⁷⁶ Bu iddiaların temellendirilmesi bağlamında "sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç size de farz kılındı"⁷⁷ âyetine de vurgu yapılmaktadır. Meâl yazarına göre bizden öncekiler, Mekke müşriklerdir. Allah da onların inançlarını beğenmeyip yeni din göndermiştir. O dinin tuttuğu oruç makbul olsaydı, o zaman yeni bir peygamber göndermenin anlamı olmayacaktı.⁷⁸ Meâlde, oruç âyetlerinin Kur'an'a ilave edildiği iddiasını güçlendirme bağlamında, bazı kaynaklarda Harranlı Sâbiîlerin orucuyla ilgili verilen bilgilere kaynak gösterilmeden atıflarda bulunulmaktadır: "Sâbiîler bazen otuz, bazen de yirmi dokuz gün oruç tutuyorlardı. Oruç ve fitratlarında hilale uyuyorlardı. Gecenin son dörtte birine kadar yemek yiyebiliyorlardı, buna sahur vakti diyebiliriz. O saatten sonra oruç tutarak, gün batımına kadar yemek içmek yasağına uyuyorlardı."⁷⁹ Ayrıca Bakara 187-191 âyetlerinin de Sâbiî dinin şeriat kuralları⁸⁰ olduğu belirtilerek bunların da sonradan Kur'an'a ilave edilmiş olduğu ileri sürülmektedir. Sonuç olarak meâlde, oruç ibadetinin Sâbiî ve Câhiliye Arap inancından geldiği⁸¹ savunularak orucu emreden âyetlerin Kur'an'a sonradan konulduğu iddia edilmektedir. Ancak yazar, bazen kendisiyle çelişkiye düşerek oruç ibadetinin Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından uygulandığını da belirtmektedir: "Hz. Muhammed zamanında kısasla ilgili tek bir âyet Kur'an'da yoktu. Suç işleyenler için ağır cezalardan biri, oruç tutmakla cezalandırıp tövbe ettirmektir."⁸²

Görüldüğü üzere oruçla ilgili âyetlerin Kur'an'a ilave edilmiş olduğunun ispatı bağlamında yazar bu ibadetin kaynağına gitmekte ve bu konuda Câhiliye müşrikleriyle Harranlı Sâbiîler'e atıf yapmaktadır. Oruç ibadetinin İslâm'dan önceki din ve toplumlarda mevcut olduğunu Kur'an-ı Kerim açıkça beyan etmekte,⁸³ Hz. Peygamber (s.a.v.) de "Dâvûd Orucu"ndan bahsetmektedir.⁸⁴ Bu iki husus, oruç ibadetinin önceki toplumlarda var olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca tarihsel bilgileri tahlil ettiğimizde orucun farklı şekillerde Yahudilik⁸⁵ ve Hristiyanlık⁸⁶ gibi ilahi menşeli dinlerde de mevcut olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Hinduizm,⁸⁷ Caynizm⁸⁸ ve Budizm⁸⁹ gibi Hint kökenli dinlerde de riyazet şekillerine rastlanmaktadır. Câhiliye Arapları da oruç ibadetini bilmekteydiler.⁹⁰ Zira, Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivâyet edildiğine göre, "Kureyşliler, cahiliye döneminde âşûrâ günü oruç tutarlardı. Rasûlullah (s.a.v.) da o gün oruç tutardı. Medine'ye hicret edince de o gün oruç tuttu ve oruç tutulmasını da emretti. Ramazan farz kılınca 'dileyen âşûrâ orucu tutsun, dileyen tutmasın.' buyurdu."⁹¹

⁷⁵ el-Bakara 2/183-185.

⁷⁶ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 557.

⁷⁷ el-Bakara 2/183.

⁷⁸ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 557.

⁷⁹ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 13.

⁸⁰ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 558.

⁸¹ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 15.

⁸² Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 758.

⁸³ el-Bakara 2/183.

⁸⁴ Buhârî, "Savm" 56.

⁸⁵ Baki Adam, "Yahudilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 241.

⁸⁶ Mahmut Aydın, "Hristiyanlık", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 101.

⁸⁷ Ali İhsan Yitik, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 301.

⁸⁸ Ali İhsan Yitik, "Caynizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 370.

⁸⁹ Ali İhsan Yitik, "Budizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 332.

⁹⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 11/339.

⁹¹ Buhârî, "Savm" 1.

Oruç ibadetinin kaynağının Sâbiîlik olduğu iddiasını ele aldığımızda ise bugün gerçek Sâbiîler olarak kabul edilen Mandenler'de İslâm'ın emrettiği şekilde yeme, içme ve cinsi münasebetten uzak durma şeklinde bir orucun bulunmadığı ifade edilmektedir. Bunun yerine onların "eli, dili, kalbi ve diğer organları kötülükten uzak tutma şeklinde bir oruçlarının" var olduğundan bahsedilmektedir.⁹² Harranlı Sâbiîlere gelince yazar, verdiği bilgilerle Kur'an-ı Kerim'de emredilen orucun onların orucuna benzediğini ve kaynağının da orası olduğunu belirtmektedir. Ancak onların oruçlarıyla Kur'an'ın emrettiği oruç arasındaki farklı yönler ise hiç değinmemektedir. Zira kaynaklarda onların yılın farklı aylarında tuttıkları yirmi dokuz veya otuz günlük bir oruç ibadeti olduğundan bahsedilmektedir.⁹³

Değişik biçimlerde de olsa hemen hemen bütün toplum ve kültürlerde oruç ibadetinden bahsedilmesi Kur'an'ın haber verdiği gibi orucun önceki ümmetlere farz kılındığını göstermektedir. Bu sebeple İslâm'ın emrettiği oruçla geçmiş ümmetlerdeki oruçlar arasında benzerlikler olabileceği gibi farklılıklarda bulunabilir. Zira aynı ilahi kaynak tarafından emredildikleri için benzerlikler olabilir. Ancak insanlar vahyin getirdiği ilahi mesajlardan uzaklaştıkça ibadetlerde gerek amaç gerekse şekil bakımından tahrifatlar ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple Kur'an, oruç ibadetinde tashihler yapmış ve yenilikler getirmiştir. Sonuç olarak oruç ibadetinin geçmişten günümüze hemen hemen bütün dinlerde farklı şekil ve formlarda görülmesi Kur'an'ın haberini destekleyen en önemli tarihsel kanıttır. Yoksa Kur'an'da emredilen oruç ibadetine benzer uygulamaların İslâm'dan önceki bir dini veya kültürel yapıda olması bu ibadetin oradan alındığını veya bu ibadeti emreden âyetlerin sonradan Kur'an'a ilave edildiğini göstermez.⁹⁴

Yazarın iddialarını ispat bağlamında ileri sürdüğü önermeler, neredeyse bütün âyetlerin sonradan Kur'an'a ilave edilmiş olduğunu ileri sürmeyi mümkün hale getirmektedir. Zira o, "Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç size de farz kılındı" âyetini yorumlarken şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: "Bizden öncekiler, Mekke müşrikleridir. Allah da onların inançlarını beğenmeyip yeni din göndermiştir. O dinin tuttuğu oruç makbul olsaydı o zaman yeni bir peygamber göndermezdi."⁹⁵ Bu yaklaşıma göre, Kur'an'ın hiçbir emrinin önceki toplum ve şeriatlarla bir benzerliğinin ve ilişkisinin olmaması gerekmektedir. Bu şekildeki bir akıl yürütme, kişiyi neredeyse âyetlerin tamamının sonradan Kur'an'a ilave edildiği sonucuna götürecektir.

Bütün bunların ötesinde tarihsel veriler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ramazan orucunu tuttuğunu ve bu ibadeti İslâm'ın şartları arasında saydığını açıkça ortaya koymaktadır.⁹⁶ Bu durum o kadar açık ve kesindir ki, aksi yönde yani Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ramazan orucunu tutmadığına dair kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Ayrıca onun oruç tuttuğu hususunda asr-ı saadetten günümüze bütün Müslümanlar hemfikirdir. Bu durum, oruç ibadetinin Kur'an'ın emri olduğunu ve sonradan Kur'an'a eklenmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

3.1.3. Hacla İlgili Âyetlerin İlave Edildiği İddiası

Kur'an-ı Kerim'de yoluna güç yettiren Müslümanların hac ibadetini yerine getirmeleri emredilmiştir.⁹⁷ Ancak meâl yazarı, namaz ve oruçta olduğu gibi Hac, Kâbe, Arafat ve benzeri konulardan bahseden âyetlerin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Kur'an'a koyulduğunu ileri sürmektedir. Onun nazarında hac ibadeti, cahiliye inancından gelmekte olup müşrik Araplarda aynı ayın aynı gününde putlarını ziyaret

⁹² Gündüz, "Sâbiîlik", 2007, 489.

⁹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/82.

⁹⁴ Gündüz, *İslâm ve Sâbiîlik*, 24.

⁹⁵ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 557.

⁹⁶ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasr (Dârü Tavki'n-Necât, 1422/2001), "İman", 2, "Savm" 52-53; Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dârü'l-hyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.), "İman", 1, "Siyâm", 173-179; Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hiyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Kahire: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955), 2/400.

⁹⁷ Âl-i İmrân 3/97.

edip tavaf etmekteydiler. Yazara göre hac âyetlerini Kur'ân'a ekleyenler, "Son derece şeytani bir düşünce ile ilk atalarının sünnetini Kur'ân'a ilave ederek, Allah ve Resulü Muhammed'in diniymiş gibi bin dört yüz yıldan beri insanlara yutturmuşlardır."⁹⁸ Bu sebeple hac ibadetinin zamanından, "Arafat" ve "Müzdelif" gibi menâsikin yerine getirildiği mekanlardan bahseden âyetler, onun iddiasına göre sonradan Kur'ân'a ilave edilmiştir.⁹⁹ Ayrıca "Safâ" ile "Merve" tepelerinin tavaf edilmesinden,¹⁰⁰ ihramlı olarak avlanmanın yasak oluşundan,¹⁰¹ Kâbe'den, haram aydan ve hac kurbanından bahseden âyetler de yazar açısından sonradan Kur'ân'a eklenen¹⁰² âyetler arasında yer almaktadır.¹⁰³ Hatta onun nezdinde Hz. İbrahim'in (a.s.) Mekke için yapmış olduğu dualar dahi Kur'ân metnine sonradan ilave edilmiştir.¹⁰⁴

Meâlinde Kâbe'nin tarihi ve yapımıyla ilgili bilgilere yer veren yazar, Hz. İbrâhim'in (a.s.), Kâbe'yi oğlu İsmail ve onun çocuklarını yabani hayvanların saldırısından korumak amacıyla yaptığını ifade etmektedir. Daha sonra Sabîî dinine bağlı Arapların Kâbe'yi ele geçirerek ilahlarını onun içine ve çevresine yerleştirdiklerini, aradan geçen belli bir zaman sonra da orayı "hac ziyaret yeri" ilan ettiklerini belirtmektedir. Yine onun iddiasına göre zamanla Kâbe, "orada ikamet eden Sâbîî (müşrik) dinine bağlı olanların en kutsal tapınağı haline gelmiştir."¹⁰⁵ Bu düşüncenin tekidi bağlamında bazen, Kâbe'nin ve Mekke'nin bütün kutsallığını bu arka plandan ve oraya yerleştirilen putlardan aldığı iddia edilmektedir. Bunun neticesi olarak Bakara 125-127. âyetlerin Kur'ân'a sonradan konulduğu ileri sürülmekte ve Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önceki peygamberlerden hiçbirisinin Kâbe'yi "Allah'ın evi" olarak niteleyip tavaf etmediği iddia edilmektedir.¹⁰⁶ Bazen yazar, yukarıda Kâbe'nin yapım süreciyle ilgili ortaya koyduğu düşüncelerinin aksine Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den (a.s.) binlerce yıl sonra yapıldığını yazabilmektedir. Bu hususta yazar şunları söylemektedir: "Ansiklopedilerin yazdıklarına bakılırsa Kâbe'nin ilk yapılışı MS 200 yılına gitmektedir. İbrâhim (a.s.) ise MÖ 2300'lü yıllarda yaşamıştır."¹⁰⁷

Görüldüğü üzere yazarın hacla ilgili âyetlerin sonradan Kur'ân'a ilave edilmiş olmasını ispat etme bağlamında ana dayanağı, haccın bir Câhiliye ibadeti olmasına yaptığı vurgudur. Bu iddiayı temellendirebilmek için Kâbe'nin de müşrik Araplar tarafından tapınak haline getirildiği ileri sürülmektedir. Bazen de sûrelerin iniş zamanı esas alınarak hacla ilgili bazı âyetlerin Kur'ân'a ilave edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Örneğin hacla ilgili bir âyet, Mekke'nin fethinden önce inmişse buna meâlde Kur'ân'a sonradan ilave edilmiş gözüyle bakılmaktadır. Zira yazara göre, Tevbe Sûresi inmeden (Mekke'nin fethinden) önce oraya gidenler Kâbe'deki putları tavaf etmekle hacı olacaklardır. Allah ve Resulü'nün böyle bir şeyi emretmesi ise düşünülemez.¹⁰⁸

Meâlde hac âyetleriyle ilgili ileri sürülen iddiaların tahliline geçmeden evvel, hac ibadetinin tarihi hakkında kısa bir malumat vermenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. Hac ibadeti, başlangıç tarihi açısından incelendiğinde Kur'ân-ı Kerim'de bu ibadetin Hz. İbrâhim'e (a.s.) dayandırıldığı görülmektedir. Zira ona verilen "*İnsanlara hac ibadetini duyur.*"¹⁰⁹ emrinden insanları hac ibadetini yerine getirmek üzere

⁹⁸ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 558.

⁹⁹ "Düşünüyorum da, bu âyetler (Bakara, 196-200) indiği zaman, Mekke'deki o evin her tarafı koca koca putlarla doluydu. Hac olayı başından sonuna kadar batıl inanç mensubu olan Arapların yapmış oldukları bir inanç şekliydi. Hz. Muhammed'in amacı, bu batıl inançları ortadan kaldırmak iken, acaba Hz. Muhammed bağlı olduğu Hanif dinini terk ederek, Arapların Sabîî inancına mı bağlandı? İşte buna imkân yoktu, vücudumu lime, lime doğrayıp, kıyma haline getirseniz bile, parantez içindeki sözler(Bakara 196-200) sonradan Kur'ân'ın içine sokulmuştur." bk. Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 559.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/158.

¹⁰¹ el-Mâide 5/95.

¹⁰² "Bu bölümde (Maide, 94-99) yazılan âyetlerin tamamı sonradan Kur'ân'ın içine eklenmiş ilave âyetlerdir. Bunların Allah ve Resulü Muhammed ile zerre kadar bir ilgileri yoktur." bk. Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 769-770.

¹⁰³ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 769-771.

¹⁰⁴ "Bu bölümdaki âyetlerin bazısının sonradan Kur'ân'a ilave edildiğine şüphem yoktur." bk. Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 418.

¹⁰⁵ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 56-57.

¹⁰⁶ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 423.

¹⁰⁷ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 544.

¹⁰⁸ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 770, 558.

¹⁰⁹ el-Hac 22/27-29.

Mekke'ye çağırın ilk peygamberin Hz. İbrâhim (a.s.) olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Kaynaklarda belirtildiğine göre, Hz. İbrâhim (a.s.) bu emrin ardından insanları hacca çağırın ve onlara haccın menâsikinin nasıl yapılacağını da göstermiştir. Ardından kendisi Filistin'e dönerek oğlu Hz. İsmâil'i (a.s.) Mekke'de bırakmıştır. Bu zamandan sonra gelen peygamberler ve onların tabîleri ya da ümmetleri hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gelmişler ve Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir.¹¹¹ Yemenden gelen Huzâalılarn Mekke'yi ele geçirmesinden sonra putperestlik Mekke'ye hakim olmaya başlamıştır.¹¹² Bu durum, haccın yapıış zamanını ve menasikini de etkilemiştir. Müşrikler, hac mevsimini her sene bahara denk getirmek için Kur'an'ın da işaret ettiğı üzere ayların yerlerini değıştirirlerdi.¹¹³ Zilhicce ayında yapılması gereken hac ibadeti başka aylarda yapılmaktaydı. Bu duruma "Nesi" denilmekteydi. Neticede Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risaletinden önce hac menasikinden bir kısmının, asli şekli bozulmuş ve içerisine putperest gelenekler¹¹⁴ katılmıştı.¹¹⁵

Görüldüğü üzere hac, bir Câhiliye ibadeti değıil Hz. İbrâhim'in (a.s.) tebliğ ettiğı Hanif dininin/İslâm'ın bir şiarıdır ve zamanla insanlar tarafından içerisine bazı şirk unsurları katılmıştır. Kâbe ise bazı kaynaklarda farklı bilgilere yer verilmekle beraber¹¹⁶ Kur'an'ın bize haber verdiğine göre Hz. İbrâhim (a.s.) ve oğlu Hz. İsmail (a.s.) tarafından Allah'ın emri üzere "Allah'ın Beyti" olarak yapılmıştır.¹¹⁷ Ancak daha sonra gelen müşrikler ilahi mesajlardan uzaklaşmış, hac ibadetinin menâsikinde tahrifat yapmış ve Kâbe'nin içerisine ve çevresine pek çok put koymuşlardır. Bu şirk unsurları Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından temizlenmiş ve hac ibadeti ilahi vahyin emri doğrultusunda tashih edilerek aslına döndürülmüştür. Bu bağlamda Kâbe, Safa-Merve ve Mina gibi yerlere konulan putlar, oldukları yerden kaldırılmıştır. Ayrıca Kâbe'nin çıplak tavaf edilmesi ve ibadet kastıyla ıslık çalınması da yasaklanmıştır.

Tarihsel veriler, bizlere haccın Hz. İbrâhim'in (r.a.) zamanından beri var olduğunu ve Kâbe'nin onun tarafından yapıldığını göstermektedir. Daha sonra meydana gelen bozulmalardan dolayı Kâbe'ye put konulması veya menasikte tahrifler meydana gelmesi bu ibadetin aslının putperestlik olduğunu göstermez. Çünkü puta tapıcılık toplumların hayatında ilahi mesajların tahrifinden sonra ortaya çıkan bir husustur. Ayrıca Kâbe'nin ve Mekke'nin kutsal oluşunu putlardan aldığını söyleyen bir kişinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'yi fethettikten sonra putları kırıp ancak Kâbe'yi yıkmamasının sebebini açıklaması gerekmektedir.

Bunun yanı sıra yazar, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) itaatin önemine eserinin çeşitli yerlerinde vurgu yapmaktadır.¹¹⁸ Tarihsel veriler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bizzat hac ibadetini yârine getirdiğini ve bu ibadetin nasıl yapılacağını Müslümanlara gösterdiğini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Veda haccında kendisiyle beraber hac yapan yüz yirmi bine yakın sahabî de onun bu ibadeti yaptığını şahitlik etmiştir.¹¹⁹ Bu husus, hem yazılı hem de sözlü olarak yine yüzbinlerce insan tarafından günümüze aktarılmıştır. Bu ilmi kanıtlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hac ibadetini Kur'an'ın emri doğrultusunda içerisindeki şirk unsurlarını ayıklayıp uyguladığını ispat ettiğine göre yazarın da kabul ettiğı üzere Hz. Peygamber'e (s.a.v.) itaat etmek gerekir. Bu durum da neticede hac ibadetinin Kur'an'ın emri olduğunu kabul etmeyi gerekli kılmaktadır.

¹¹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/66-68.

¹¹¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/66-74.

¹¹² Buhârî, "Enbiya" 9.

¹¹³ et-Tevbe 9/37.

¹¹⁴ Buhârî, "Menâkıbu'l-ensâr" 29.

¹¹⁵ İbn İshâk, *es-Sîret*, 1/97.

¹¹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/34.

¹¹⁷ el-Bakara 2/127.

¹¹⁸ Aydın Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu* (İstanbul: Can Yayınları, 2014), 641, 664, 669-670.

¹¹⁹ Buhârî, "Hac", 132; Müslim, "Hac", 147; İbn İshâk, *es-Sîret*, 2/601-606.

3.2. Diğer Sûre ve Âyetlere Yönelik İlave İddiaları

Çalışmaya konu olan meâlde, ibadet âyetleri dışında muamelâtla ilgili bazı âyetlerin de Kur'ân'a ilave edildiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda âyetlerin sayısını belli bir rakama ulaştırmak için Mü'minûn Sûresi'nin ilk yirmi âyetinin Kur'ân'a sonradan eklendiği iddia edilmektedir.¹²⁰ Yazara göre ilk üç halife ve ona destek verenler bu şekilde ilaveler yapmalarına rağmen bir türlü 6666 sayısına ulaşamamışlardır.¹²¹ Bu sûrenin ilk yirmi âyetinde namazdan, zekattan, iffetli olmaktan, emanete riâyet etmekten ve insanın yaratılışı gibi hususlardan bahsedilmektedir. Meâl yazarının ön kabulleri açısından bakıldığında "namaz" ve "zekatla" ilgili âyetlerin eklenmiş olduğu iddiası anlaşılabilirken diğer âyetlerin neden Kur'ân'a ilave edilenler arasına alındığı tam olarak anlaşılammamaktadır. Bu durum, meâlde yapılan yorumun keyfililiğini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Ayrıca meâl yazarının ilk üç halifenin belli bir sayıya ulaşmak için Kur'ân'a ilave yapabileceğini düşünmesi tarihi olayları değerlendirirken gerçeklikten kopmanın getirdiği bir durum olarak görülmektedir. Yirmi üç yıl gibi bir zaman zarfında yazılan, ezberlenen ve namazlarda okunan bir Kur'ân metnine belli bir sayıya ulaşmak için birkaç kişinin ilave yapabileceğini düşünmek, ön yargıların meâl yazarını getirdiği sonuç olarak görünmektedir.

Nûr Sûresi, meâlde "Kur'ân'ın en nizalı sûrelerinden" biri olarak tavsif edilmekte¹²² ve ilk otuz beş âyetinin, Hz. Âişe (r.anhâ) tarafından Kur'ân'a eklendiği iddia edilmektedir.¹²³ Ayrıca meâl yazarının 58-61. âyetlerle ilgili de şüpheleri bulunmaktadır.¹²⁴ Kur'ân'ın mushaflaşma sürecine bakıldığında Hz. Âişe'nin (r.anhâ) Kur'ân'ın toplatılmasında veya çoğaltılmasında aktif bir rol almadığı görülmektedir. Buna rağmen otuz bir âyeti nasıl olup da Kur'ân'a ilave edebildiğinin yazar tarafından akli ve nakli hiçbir delili sunulmamaktadır. Bu şekilde bir yorum yapmak, bazı ön kabullerin yorum adı altında meâlde yansıtıldığını akla getirmektedir.

Çalışmaya konu olan eserde yazar, Ahzâb 37 ve 38. âyetlerin Kur'ân'a sonradan sokulduğunu iddia etmekte ve "Hz. Muhammed'in Zeyd denilen adamın karısı ile evlenmesi olayının apaçık bir yalan ve iftira"¹²⁵ olduğunu belirtmektedir. Ancak ilginç bir şekilde yazar, bu sûrenin ilk âyetlerini yorumlarken bu evliliği kabul ettiğine işaret eden bilgilere yer vermektedir.¹²⁶ On yedi sayfa arayla birbirine zıt yorumların yapılması, takip edilen yorum yönteminin keyfililiğini göstermesi açısından dikkat çekmektedir.

Meâlde, Ahzâb 51 ve 52. âyetleri yorumlanırken Hz. Muhammed'in (s.a.v.) birden çok evlilik yapmadığı belirtilmekte ve O'nun Hz. Hatice'nin (r.anha) ölümünden sonra çok evlilik yaptığını düşünmenin saçmalık olduğu ifade edilmektedir. Bunun neticesinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) birden çok eşi olduğundan bahseden "âyetlerin sonradan Kur'ân'a ilave edilmiş olmasının gün gibi ortada" olduğu vurgulanmaktadır.¹²⁷ Ancak tarihsel olaylar hakkında yorum yapılırken o dönemi anlatan eserlere müracaat etmek atılması gereken ilk adımdır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatını anlatan tarihi kaynaklar incelendiğinde Hz. Hatice'den sonra birçok defa evlilik yaptığı görülmektedir. Bu kaynaklar, eşlerinin hayatıyla ilgili tafsilatlı bilgilere de yer vermektedir.¹²⁸ Ayrıca yazarın kendisi de meâlin bazı bölümlerinde Hz. Âişe'nin (r.anhâ) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşi olduğunu kabul etmektedir.¹²⁹

¹²⁰ "İşin doğrusu bu sûrenin (Mü'minûn) ilk yirmi âyeti sonradan Kur'ân'ın içine ilave edilmiştir." bk. Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 431.

¹²¹ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 437.

¹²² Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 700.

¹²³ "Kur'ân'ın Nûr Sûresi, otuz beşinci âyetiyle başlamıştır. Ondan önceki bölümün tamamı (1-31) Ayşe tarafından düzenlenerek, Nûr Sûresi'nin başına yerleştirilmiştir. 32-34 âyetleri geçmiş döneme ait bir örf şeklidir. Nûr Sûresi'ne gelince, otuz beş ve devamıdır." bk. Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 707.

¹²⁴ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 713.

¹²⁵ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 645.

¹²⁶ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 638.

¹²⁷ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 647.

¹²⁸ İbn İshâk, *es-Sîret*, 2/643-647.

¹²⁹ Sevin, *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*, 700, 702.

İncelemeye konu olan meâlde, Necm 19-20 âyetlerinin sonradan Kur'an'a konulduğu ileri sürülmektedir. Bu teze göre, Câhiliye inancına sahip kişiler, kendi putlarının isimlerini bu âyetlerin içine koyup Kur'an'a eklemişlerdir.¹³⁰ Ancak ilgili âyetler bir bütün halinde değerlendirildiğinde bu pasajda Câhiliye putları yerilmektedir. Zira iddia konusu yapılan âyetlerin devamında “*Bunlar sizin ve atalarınızın putlara taktığı boş isimlerden ibarettir.*”¹³¹ denilmektedir. Eğer bu âyetler yazarın iddiasına göre putlara inanan kişiler tarafından Kur'an'a ilave edilmişse ya onlar yirmi üçüncü âyeti göremediler veya bile bile inandıkları putların kötülenmesine izin verdiler.

Meâlde, Cuma Sûresi'nin tamamının Kur'an-ı Kerim'e sonradan eklendiği iddia edilmektedir.¹³² Bu düşüncenin temellendirilmesi bağlamında, Yahudilerin cumartesi gününü Hristiyanların da pazar gününü kutsal kabul etmelerine bakılarak bu günün kutsal hale getirildiği belirtilmektedir. Ayrıca Allah'ın günler arasında ayırım yapmayacağı ön kabulüne vurgu yapılmaktadır. Yani buradaki ilave iddiasının delili, Allah'ın günler arasında ayırım yapamayacağı düşüncesidir. Yazar, burada Allah'ın iradesine kendi aklıyla bir sınır çizerken meâlinin başka yerlerinde Allah'ın dilediğini/istediğini yapabileceğini belirtmektedir.¹³³

Yazar, meâlinde “Hz. Muhammed zamanında kısasla ilgili tek bir âyetin dahi Kur'an'da olmadığını suç işleyenler için ağır cezalardan birisinin oruç tutturmak” olduğunu ifade etmektedir. Bazı durumlarda “ağır suç işleyenlere ise işlemiş olduğu suça göre sürgün cezasını verildiğini” belirtmektedir. Bu sebeple onun nezdinde kısasla ilgili âyetler¹³⁴ sonradan Kur'an'a ilave edilmiş olmalıdır.¹³⁵ Ancak yazar bu iddiasını destekleyici mahiyette bir delil getirmemektedir. Bu durumda onun konuyla ilgili öznel ve keyfi yorumlar yaptığına işaret etmektedir.

4. Sonuç

Son yıllarda ülkemizde yapılan meâllerin sayısal olarak artışıyla bu alanda ortaya çıkan problemlerin çeşitlenmesi dikkat çekmektedir. Biz bu makalemizde, “Kur'an Meâlî ve Yorumu” adlı eserde ileri sürülen Kur'an metnine ilaveler yapıldığına yönelik görüşleri tahlil ettik. İlgili meâlde Müslümanların Kur'an'ın her türlü eksiklikten ve fazlalıktan korunmuş olduğu hususundaki ittifakına aykırı görüşler ileri sürülmekte ve Kur'an'ın getirdiği ilahi mesaj, meâl yoluyla topluma veya okuyucuya yanlış aktarılmaktadır. Bizim amacımız bu iddiaları ilmi yönden inceleyerek bunların değerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda, çalışmamızın meâl geleneğimize olumlu manada mütevazı bir katkı sunacağını ve Kur'an algısını olumsuz etkileyecek fikirleri doğru değerlendirmede meâl okuyucusuna yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

Araştırmamıza konu olan meâlde, çoğunluğunu ibadet ve muamelât âyetlerinin oluşturduğu bir kısım âyetin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra Kur'an'a ilave edildiği ileri sürülmektedir. Bunu yapanların da bazı sahâbîler olduğu savunulmakla beraber bu hususta bir kaynak veya delil serdedilmemektedir. İlave iddiasının ispatı bağlamında ise “benzerlik” ilkesinden hareket edilerek bir temellendirme yapılmaya çalışılmaktadır. Bu yönüme özellikle ibadet âyetlerinin ilavesi savunulurken başvurulmaktadır. Bu bağlamda geçmiş milletlerin (özellikle Sâbîilerin ve Mekke müşriklerinin) hayatında namaz, oruç ve hac isimli bir ibadet varsa bunların Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra eski inançlarından kurtulamamış sahâbîler tarafından Kur'an'a eklendiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak yazarın Kur'an'da emredilen ibadetlerle geçmiş ümmetlerde var olan ibadetler arasında isim veya muhteva benzerliğinden hareketle varmış olduğu bu sonucun ilmi bir dayanağının olmadığı gözükmektedir. Zira önceki ümmetlerde var olan ibadetlerle Kur'an'ın emrettiği ibadetler arasında isim

¹³⁰ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 66.

¹³¹ en-Necm 53/23.

¹³² “İnancımaya göre, bu sûre başından sonuna kadar sonradan Kur'an'a ilave edilmiştir. Bu sûre bütünüyle, Sâbî inancına göre düzenlenmiş şeytanı bir fikirdir. Cenabı Allah, hiçbir günün arasına fark koymamıştır.” bk. Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 634.

¹³³ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 417,495.

¹³⁴ el-Mâide 5/45.

¹³⁵ Sevin, *Kur'an Meâlî ve Yorumu*, 758.

benzerliği bulunmakla beraber muhteva açısından pek çok farklılık vardır. Ayrıca İslâm, ilahi dinleri kendi içinde cem etmiş olan en son dindir ve onun kitabı da son kitaptır. Bu sebeple önceki dinlerde bulunan bazı ibadetlerin farklı şekillerde Kur'ân'da da emredilmiş olması, Kur'ân metnine ilave yapıldığını göstermez. Bunun yanı sıra tarihsel veriler, namaz, oruç ve hac ibadetlerinin Kur'ân'ın ilk ve en doğru açıklayıcısı olan Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yerine getirildiğini hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde göstermektedir. Zaten yazar da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) itaatin gerekliliğini kabul etmektedir. Bütün bunlar, benzerliğe dayanarak Kur'ân'a ilave iddiasında bulunmanın imkansızlığını ortaya koymaktadır.

Meâlde, ibadet dışındaki âyetlerin Kur'ân'a sonradan ilave edildiği savunulurken de bilimsel bir veriye ihtiyaç duyulmamıştır. Bu bağlamda Mü'minûn Sûresi'nin ilk yirmi âyetinin, Nûr Sûresi'nin ilk otuz beş âyetinin ve Cuma Sûresi'nin tamamının sonradan Kur'ân'a eklendiği ileri sürülürken herhangi bir delil getirilmemiştir. Ayrıca tarihsel verilerin ittifakla haber verdiği bir mesele olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Zeynep'le (r.anhâ) evliliği ve bundan bahseden âyetler, hiçbir kanıtı dayanılmadan reddedilmiştir. Bu durum, yapılan yorumların ön kabullere ve öznel değerlendirmelere dayandığına işaret etmektedir.

İncelemeye konu olan meâlde ileri sürülen iddiaların, bazen kendi içerisinde dahi tutarlı olmadığı tespit edilmiştir. Örneğin, eserde "salât" kelimesinin Kur'ân'a sonradan ilave edildiği savunulduğu gibi kelimenin Kur'ân'da hangi anlama geldiği üzerinde yorum da yapılmıştır. Oruç ibadetinin Sâbiîlik'ten geldiği ve onunla ilgili âyetlerin sonradan Kur'ân'a eklendiği ileri sürülmüş, aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cezalandırma yöntemlerinden birinin oruç tutturmak olduğu da ifade edilmiştir. Kâbe'nin Hz. İbrahim (a.s.) tarafından çocuklarını yabani hayvanlardan koruma maksadıyla yapıldığı bilgisi verilmekle beraber Kâbe'nin Hz. İbrahim'den (a.s.) binlerce yıl sonra inşa edildiği de yazılmıştır.

Sonuç olarak Kur'ân'ın her türlü eksiklikten ve fazlalıktan korunmuş olduğu tarihten günümüze Müslümanların üzerinde ittifak ettiği bir konudur. Meâlde bunun aksine ileri sürülen iddiaların ise ilmi bir temele dayanmadığı görülmektedir. Ancak dayanaktan yoksun olan bu fikirlerin meâl kültürümüzü ve toplumun Kur'ân algısını olumsuz etkilediği de bir gerçektir. Bu sebeple akademik araştırmaların meâllerdeki problemlere yoğunlaşması önem arz etmektedir. Ayrıca muteber bir delile ve kaynağa istinat etmeden bir meâlde Kur'ân metnine ilave yapıldığı iddiasının gündeme getirilebilmesi, Kur'ân'ın metnini ve mesajını tahrif etmede meâllerin bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Bu durum, meâl geleneğimiz açısından dikkatle takip edilmesi gereken bir yönelim olarak gözükmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Kur'ân-ı Kerîm.

Adam, Baki. "Yahudilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2007.

Akdoğan, Mehmet Nur. *Şii Kaynaklara Göre Hz. Ömer*. Ankara: Araştırma, 2017.

Aydın, Mahmut. "Hristiyanlık". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2007.

Bilgin, Abdülcelil. "Hakikat ve Mecaz Bağlamında İngilizce Meâllerle İlgili Analitik Bir İnceleme". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2010), 119-134.

Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*. Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, 2007.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Dârü Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l İslâm*. 20 Cilt. Dârü's-Sâkî, 1422/2001.
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar". *Marife* 3 (2002), 65-106.
- Dumlu, Ömer. "Kapanış Değerlendirmesi". *Kur'an Meâlleri Sempozyumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*. 4 Cilt. el-Matbaatül-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.
- Erkut, Abdülkadir. "Kur'an İslâmı Anlayışının Yansıması Olarak 'Son Davet Kuran' Adlı Meâl Üzerine Bir İnceleme". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5 (2022), 535-555. <https://doi.org/10.52637/kiid.1149468>
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî Sâlih Melhas. Beyrut: Dârü'l-Endelüs, ts.
- Gökkır, Bilal. "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012).
- Gündüz, Şinasi. *İslam ve Sâbiîlik*. İstanbul: Hikav Yayınları, 2018.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İbn hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. 5 Cilt. Mektebetü's-Selâmi'l-Alemiyeye, ts.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt. Kahire: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1417/1997.
- Kanca, Fatih. "Kur'an'ın Bazı Odak Kavramlarının Meâllere Yansıtılma Sorunu 'Anlamak İçin Türkçe Kur'an (Meâl)' Adlı Çalışma Örneğinde". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (2022), 1-37. <https://doi.org/10.33718/tid.1104762>
- Karaalp, Cahit. "Son Dönem Meâllerinde Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması Çabaları: Tahlil ve Tenkit". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2019), 53-78.
- Kaya, Mesut. "Kur'an Meâllerinde Şaz Yorumların Varlığı ve Öznellik Problemi -Mustafa Öztürk'ün Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri'si Örneği-". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2019), 441-472. <https://doi.org/10.33420/marife.600162>
- Köseoğlu, Bayram. "Kur'an Meâlinde İdeolojik Yaklaşım: Bir Örnek İncelemesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/1 (2021), 26-44.
- Kuleynî, Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâfi*. thk. Ali Ekber el-Ğaffarî. 8 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 1428.
- Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsîru'l-Kummî*. thk. Seyyid Ahmet Bakır. 3 Cilt. Müessesetü'l-İmam el-Mehdî, 1435.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü-İhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.

- Nasreen, Hafsa. "Oryantalistlerin Kur'ân Üzerine İddiaları". çev. Ozat Shamshiyev. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2013), 109-125.
- Seber, Abdulkarim. "Muasır Şîî Alimlerin Kur'ân'da Tahrif İddialarına Bakışı: Şîî Kur'ân Tarihleri Çerçevesinde Bazı tespitler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012), 767-792.
- Sevin, Aydın. *Kur'ân Meâlî ve Yorumu*. İstanbul: Can Yayınları, 2014.
- Şahavatov, Sabuhi. "İmâmiyye Şîası'nın Kur'ân'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı". *Usûl* 22 (2014), 43-61.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî. *Evâilü'l-makâlât*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Babeveyh el-Kummî. *el-İ'tikadât*. Kum: el-Mu'temerü'l-Âlemî li Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Kur'ân fi'l-İslâm*. çev. Ahmet Erdiñç. İstanbul: Bir Yayınları, 1988.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed bin Cerîr b. Yezid el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dârü Hicr, 1422-2001.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-beyân li-'ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ulûm, 1426/2005.
- Tisdall, W. St. Clair. *The Original Sources Of The Qur'an*. London, 1905.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Yılmaz, Musa Kâzım. "Şia'nın Kur'ân İlimleriyle İlgili Görüşleri". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*. 163-193. İstanbul: İlmi Neşriyat İç ve Dış Ticaret A.Ş., 1. Basım, 1993.
- Yitik, Ali İhsan. "Budizm". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Yitik, Ali İhsan. "Caynizm". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Yitik, Ali İhsan. "Hinduizm". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.